

ARBETSMILJÖ

FONDENS

SAMMANFATTNINGAR

1277

Kvinnors och mäns arbeten

Gustavsberg 1880–1980

För innehållet i sammanfattningen svarar Ulla Wikander, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala Universitet, Box 513, 751 20 Uppsala, tel 018-15 54 00.

Pnr 79-3720 Arbetsorganisation med inriktning på produktionsteknik/tekniska förändringar (63); Arbetslivsforskning, psykosociala problemområden, övrigt (69)

Maj 1989

Bakgrund

Nyligen utkom ett nummer av *Metallarbetaren* (nr 49/1988), vars tema var arbetsmiljö. Den tog upp den allt oftare uppmärksammade frågan om skador genom yrkesarbete, om förtidspensioner och årlånga sjukskrivningar. Numret diskuterar detta allvarliga problem och vad som kan göras åt det; många utslitna och invalidiserade arbetare blir intervjuade och får själva framställa sin sak. Särskilda företag ställs till ansvar. De som drabbas är ofta unga människor; flera har blivit mer eller mindre arbetsoföra före trettio års ålder.

Trots den seriöst undersökande journalistiken som präglar numret påpekas ingensans det som den uppmärksamme läsaren ändå får klart för sig genom de intervjuade och bilderna: *det handlar om kvinnor*. Skill-

naderna i yrkesskador måste undersökas utifrån om det är män eller kvinnor som utför arbetsuppgifterna. Skador av monotona arbeten verkar mest drabba kvinnor. Kvinnors och mäns arbeten ser sällan likadana ut.

I en historisk undersökning som börjar för hundra år sedan, på 1880-talet, har jag kunnat visa hur det i Gustavsbergs husällsporslinsfabrik under de senaste femton till tjugo åren införts teknisk utrustning som ytterligare monotoniserat arbetena. Vid de ytterligt utarmade arbetsmoment, som måste utföras vid dessa sk liner, finns bara kvinnor som arbetskraft. Arbetsdelningen mellan kvinnor och män, den sk genusarbetsdelningen, har under denna period förstärkts och fördjupats vid porslinsfabriken.

Arbetsdelningen mellan kvinnor och män

Det finns en gammal uppfattning, att kvinnor och män passar för olika typer av arbeten, och att det är därför som arbetsmarknaden ser ut som den gör. Det är så vardagligt att män har vissa arbeten och kvinnor andra, att det helt har gått in i våra föreställningar om vad som är normalt och därmed lämpligast.

När de löpande banden började introduceras på 1930-talet i svensk industri, uttalade sig en nyutnämnd yrkesinspektris, Ida Fischer, om kvinnors särskilda lämplighet för sådant arbete i tidningen *Affärsekonomi* (nr 4/1934):

"Det har visat sig, att vid löpande tillverkning kvinnan lämpar sig mycket bra att utföra rent rutinarbete, arbetsoperationer, som kunna utföras helt mekaniskt. Kvinnan är ofta 'dagdrömmare', och får hon ett arbete, som hon kan utföra mekaniskt och som ger henne tid till 'egna funderingar', *behöver* det enformiga arbetet *icke* psykiskt medföra några manliga verkningar."

När yrkesinspektionen, och i detta fallet den delen av den som skulle skydda kvinnors intressen i arbetet, hade sådana åsikter, är det inte underligt att arbetslivet kom att präglas av en arbetsdelning mellan kvinnor och män, som just genom rationaliseringarna blev alltmera betonad.

I det gamla bondesamhället hade också funnits en arbetsdelning mellan kvinnor och män. När industrialismen och kapitalismen efterträdde det äldre samhällssystemet, kom den tidigare genusarbetsdelningen i gungning. Den nya arbetsdelningen blev av ett annat slag. Förut hade det funnits kvinnliga och manliga kompetensområden: i vissa trakter hade män tex ansvaret för hästar, medan kvinnor hade ansvaret för kreaturen och hela tillverkningen av olika mjölkprodukter.

Med industrialismen drogs kvinnorna in i lönearbete på sämre villkor än män. I stort sett förlorade de egna kompetensområden och blev alltid underställda män i arbetet även inom typiska kvinnoindustrier. Men under den första kaotiska övergångstiden till ett nytt produktionssystem kunde kvin-

nor också få göra "manliga" arbeten i ny utsträckning.

Gustavsbergs hushållsporslinsfabrik

För att kunna följa mera exakt vad industrialiseringsprocessen betytt för genusarbetsdelningen har jag valt att följa en enda tillverkning, den av hushållsporslin. Valet av porslinstillverkningen gjordes av två skäl: för det första ser en kopp ungefär likadan ut idag som för hundra år sedan och har samma uppgift — produkten har inte radikalt förändrats; för det andra har det funnits både kvinnor och män i tillverkningen av porslin under hela tiden — cirka 60 procent män och 40 procent kvinnor.

Meningen var att följa *förhållandet mellan mäns och kvinnors arbeten* under en lång period, från 1880 till 1980. Det är ett århundrade som inneburit radikala förändringar av arbetets utförande. Trots detta blir det övergripande slutresultatet av undersökningen att *relationen mellan kvinnor och män i arbetet har förblivit stillastående, även om stora förändringar skett i teknik och arbetsorganisation*. Det handlar om en maktrelation som förblivit oförändrad, även om den skiftat i vissa perioder. De arbeten som haft högst status och gett högst lön har ständigt förbehållits män.

Men ändå har arbetsuppgifternas fördelning på kvinnor eller män förskjutits och omkastats och tom periodvis blivit mindre klar och skarp.

Tidig industrialisering

Avvikelserna från genusarbetsdelningens separerande mönster förekom i Gustavsberg främst under två perioder: decennierna omkring sekelskiftet 1900 och under 1950- och 60-talen.

Kanske skulle man kunna se industrialiseringens början som en krissituation, som gav kvinnor möjligheter till nya arbetsuppgifter. Perioden skulle kunna jämföras med andra instabila sociala samhällssituationer. Det har påpekats, att kvinnor alltsedan franska revolutionen blivit mera synliga, aktiva och välkomna på den politiska

scenen under akuta omvälvningar — under revolutioner eller krig — men senare, under lugnare politiska och sociala förhållanden, överlag återfunnits i underordnade positioner. Omvälvande perioder för produktionssystemet bör på ett liknande sätt rubba kvinnors positioner och kanske leda till gränsöverskridningar mellan det som varit etablerat "manligt" respektive "kvinnligt".

Mellan år 1880 och första världskriget fick både män och kvinnor nya arbetsuppgifter på många håll i Gustavsbergsfabriken. För några kvinnor betydde det, att de för en tid fick chans att bryta med den förhärskande genusarbetsdelningen och inhämta nya och kvalificerade yrkeskunskaper: kvinnor fick arbeten som formare vid en ny typ av maskiner, de blev dessutom gravörer, svarvare och något senare gjutare.

Men detta gällde inte majoriteten av kvinnor, som fortsatte att göra hjälparbeten av olika typ. Behovet av sådana arbetsinsatser ökade kraftigt när vissa delar av produktionen blev mekaniserade och effektiviserade. Allt flera "öron" måste manuellt fästas på de koppar som strömmade fram i ökande fart.

En liknande effekt hade nya tryckmaskiner. Allt flera kvinnor behövdes i arbetet med att manuellt sätta fast de snabbproducerade trycken. Dessa kvinnors löner sattes ofta direkt i relation till mäns löner, särskilt när män och kvinnor arbetade i lag tillsammans. Kvinnorna tjänade 25—50 procent av vad männen tjänade. Deras ställning som hjälparbetare befästes.

En lokalt förankrad förklaring till att kvinnor ibland togs in på förut helt mansdominerade områden i Gustavsberg är, att under dessa årtionden genomgick dessutom själva fabriken en kraftig expansion. Det gällde både ekonomiskt och rumsligt. Fabriken ökade sin omsättning, nya byggnader uppfördes, och i dessa introducerades ofta ny teknik. Gustavsbergsfabrikens första expansionsperiod sammanföll i stort sett med industrialismens genombrott i Sverige.

Kvinnor och teknik

Kvinnorna i Gustavsberg fick i stort sett komma in på i övrigt "manliga" arbeten

med anknytning till teknik vid två typer av tillfällen.

För det första när en teknik var ny och inte ännu hade fått sin genuskaraktär. Tekniken var dels oprövad, dels kanske inte önskad av män eftersom den hotade deras tidigare arbeten. Resultatet blev att arbetsgivare utnyttjade kvinnor för att bryta ett manligt motstånd mot ny teknik.

Ett exempel är när stegmaskiner för formning infördes i Gustavsberg. Då fanns enbart manliga handdrejare på fabriken. Den gruppen arbetare var den mest respekterade och bäst betalda, och de som utförde det, hade en formell lärlingstid bakom sig. Maskinformningen hotade drejarnas gamla hantverksyrke. Kvinnor togs in till det nya maskinarbetet men också män.

I den här typen av brytningstid, när en ny teknik som kan sägas degradera ett äldre hantverk började införas, användes alltså kvinnor — och män — för att bryta motståndet hos den starka, yrkesskickliga grupp som var produktionens "aristokrati".

Drejarna hade ingen makt att bibehålla det gamla produktionssättet utan det nya tog över på några decennier. Därefter drejades aldrig massartiklar längre.

Hur kvinnors möjligheter att arbeta kvar med dessa nya arbeten utvecklades verkar ha varit starkt förknippat med hur arbetsvillkoren för män utvecklade sig i närmiljön. Arbetet som stegmaskinformare fick snart högsta status på porslinsverkstäderna och därmed blev det — trots det tidiga kvinnliga inslaget i arbetet — ett mansarbete.

I porslinsgjutningsarbetet kan vi se en i begynnelsen liknande utveckling strax efter sekelskiftet. Kvinnor, jämsides med män, togs in när en ny arbetsmetod skulle introduceras och den äldre, handmodellformningen, höll på att bli föråldrad, dels för att den fordrade längre utbildningstid, dels för att den var långsammare, mindre effektiv.

Men med gjutningen slutade det konstigt nog inte som med formningen. Att gjuta förblev ett arbete för både kvinnor och män. Det förblev ett arbete med lägre status på verkstäderna. Det är svårt att förklara varför detta yrke förblivit genusintegrerat fram till våra dagar, när alla andra

yrken med tiden visat sig bli antingen "manliga" eller "kvinnliga". Arbetet var hårt och smutsigt, fast det blev underlättat med tiden, precis som de flesta andra arbeten.

Kanske är det möjligheten att skilja på olika typer av gjutning, som gjort att både kvinnor och män kunnat arbeta inom det? Man har också kunnat genomföra en rumslig segregering mellan män och kvinnor som gjutit. Framför allt beror nog kvinnornas fortsatta arbete med porslinsgjutning på att det inte blev något högstatusyrke.

Det bör också ha spelat en roll att yrket introducerades vid sekelskiftet med dess speciella tidskaraktär och sedan knappast förändrats tekniskt. Därmed har det inte funnits några nya tekniska hållpunkter som kunnat tas som förevändning för en förnyad segregering. Under sådana förhållanden har traditionen, yrkets egen historia, kunnat bidra till att bevara en genusintegrering.

För det andra kom kvinnor i Gustavsberg in på mansarbeten, när en teknik var på väg att bli föråldrad. Det hände att kvinnor togs in under de slutår som återstod för en teknik, en viss maskin. Detta var fallet när det gällde arbetet vid en viss typ av tryckpressar. Under den tryckteknikens första 50 år (den infördes i början av seklet) var tryckaren alltid en man, men under teknikens drygt tio sista år var en kvinna tryckare.

Under 1950- och 60-talen skymtade man nämligen slutet på denna tekniks fullständiga dominans. Då fanns redan en principiellt ny typ av tryckmaskiner, som man kunde förutse på sikt skulle konkurrera ut den gamla tryckmetoden. Ungefär vid den tiden togs en kvinna in som tryckare vid de äldre maskinerna. Det gick utan svårigheter. Detsamma gällde arbetet med färgberedningen för dessa gamla tryckpressar. När arbetets status var på nedgång, genom att yrket var hotat av ny teknik och det inte längre fanns någon "framtid" i yrket, fick kvinnor det.

Dessa avvikelser, och några andra, från en tidigare genusarbetsdelning ger klart besked om att det inte är själva arbetet som skulle vara för svårt eller omöjligt för kvinnor att utföra, utan att det är frågan om en fördelning av arbetsuppgifter efter status.

Män anförtros mera prestigeladdad teknik, kvinnor sådan som inte är det — ännu inte eller inte längre. Ett yrkes status är historiskt betingad och kan både öka och minska, fast arbetets utförande förblir detsamma.

Man skulle kunna tillfoga en tredje situation, vid vilken genusarbetsdelning och teknik kan samspela: när ny teknik som bryter upp tidigare sammanhållna arbetsuppgifter införs, tex teknik i meningen "löpande band", traverser, lyftar, hissar och andra transportanordningar. När sådan ny teknik införts har den ofta också lett till en omorganisering av arbetet, varvid kvinnor och män blivit ytterligare separerade. En tidigare arbetsdelning har kanske stärkts genom ett rumsligt åtskiljande eller genom att kvinnor har förts in på delmoment av ett uppsplittrat arbete eller genom att kvinnor placerats som hantlangare vid nya liners medan män blivit "maskinställare".

Generellt skulle kunna sägas om teknik att den inte direkt och på ett enkelt sätt kan sättas i förhållande till genusarbetsdelningen men ändå ofta sammanhänger med den, eftersom arbetsdelningen har betydelse för fördelningen av status och makt, över- eller underordning.

Billig kvinnlig arbetskraft

En arbetskraftsintensiv industri, som porslinsindustrin, söker en arbetarstam som är så billig som möjligt. Därför införde man gärna kvinnor i produktionen, främst på arbeten som krävde mindre yrkesskicklighet än mäns. Men detta måste endast bli en delförklaring till genusarbetsdelningens utseende. Om arbetsgivarna enbart hade tänkt i lönsamhetstermer, borde kvinnor i långt högre grad ha dominerat porslinsindustrin.

Under 1920-, 30- och 40-talen ingick det dock i fabriksledningens politik att försöka ta in kvinnor i tidigare mansarbeten i samband med omorganisering av arbetet. Detta liksom den hårda lönepressen under mellankrigstiden gjorde att facket några gånger uttalade farhågor om företagets anställnings- och omplaceringspolitik i vilka också en motsättning mellan kvinnor och män

kom fram. Men det var inga markanta konflikter det handlade om. I denna period var det inte heller så mycket frågan om att integrera kvinnor och män i samma arbeten eller att direkt ersätta män med kvinnor utan mera att genom omorganisering av- söndra nya delarbeten, främst då för kvinnor, ur mera sammanhållna tillverkningsprocesser. Det gällde tex att bryta upp arbetslag och övergå till individuellt betalda arbetsmoment för att öka effektiviteten.

Manuella arbeten

När mekanisering äger rum och delar av arbetsprocesser blir överförda till maskiner, uppstår det parallellt ofta också flera manuella arbeten. Produktiviteten ökar punktvis, men resten av arbetet har inte kunnat mekaniseras utan utförs som tidigare.

Om vi ur den aspekten ser på arbetet mellan kvinnor och män i Gustavsberg, finner vi att de kvarvarande manuella arbetena under århundradets lopp allt oftare blivit utförda av kvinnor. Tidigare delades sådana arbeten mellan barn, kvinnor och äldre män.

Den rationalisering som sådana arbeten kunnat bli föremål för har varit att de systematiserats, delats upp i ännu mindre moment och ofta arrangerats utmed ett löpande band. I övrigt utförs idag många av dessa manuella arbeten i stort sett som för hundra år sedan. Men för den arbetande kvinnan var variationerna mellan olika uppgifter under en arbetsdag ofta större vid sekelskiftet än de blivit efter 1940-talet.

Denna typ av kvarblivna manuella restarbetsuppgifter är av mycket skiftande slag men kännetecknas alla av att de är underordnade och strängt kontrollerade arbeten.

Tunga arbeten

Mycket av det okvalificerade manuella arbetet vid sekelskiftet var knutet till tunga lyft och "bärning" av gods. Om man ser till fördelningen av direkt kroppsligt tunga arbeten, kan man konstatera att män i tex ugnarbete för åttio år sedan fick uthärda extremt hårda fysiska villkor. Men kvinnor har också alltid haft tunga arbeten, både

när de trampade hjulen till drejaren på 1850-talet, hämtade sitt gods från lagret vid sekelskiftet, arbetade vid halvautomatiska formmaskiner i efterkrigstid eller placerar benporlinsinstallrikar i "setters" i våra dagar.

Frågan om förhållandet mellan genusarbetsdelning och sk tungt arbete hör till det som knappast alls är utrett. Fortfarande verkar det vara nödvändigt att poängtera, att motivet för arbetsdelningen knappast varit att bespara kvinnor tungt arbete.

Nationalekonomen Karin Kock, senare Sveriges första kvinnliga statsråd, gjorde på 1930-talet en undersökning om kvinnor i arbetslivet i vilken hon betonade:

"Ju mer man avlägsnar sig från ytterlighetsfallen, ju mer svårdefinierbart blir emellertid begreppet 'tungt' arbete. Vad som inom en näringsgren anses vara tungt arbete, som bör reserveras för männen, är ofta mycket lättare än det arbete, som inom en annan näringsgren tilldelas kvinnorna.

Belysande härför är ett yttrande av en arbetsgivarerepresentant vid en förfrågan, varför man ej i större utsträckning använde kvinnor inom den lättare järnmanufakturen. Svaret löd: 'Men det gäller ju där att lyfta yxämnen od som väga både 1 och 2 kg!' Man kan jämföra det arbetet med tex arbetet inom pappersbrukens sorteringsavdelningar, i vilka kvinnorna före mekaniseringen fingo lyfta papperspackar som vägde både 50 och 60 kg, eller med arbetet i jordbruk och inom hemmen. En korg med våta tvättkläder är ingen lätt börda."

Under senare decennier har relationen mellan kvinnor och män i arbeten som varit fysiskt skadliga på kort och lång sikt snarare blivit det omvända mot vid sekelskiftet. Arbeten med tunga lyft, som män för det mesta utförde på den tiden, är så gott som borta eller utförs med hjälp av mekaniska lyftar, hissar och vagnar. Idag är de fysiskt mest ansträngande arbetena sådana som innebär ett nästan oändligt antal små likartade rörelser. Sådana arbeten utfördes och utförs mest av kvinnor på Gustavsberg.

Framtiden

I fallet Gustavsberg kan man i efterhand konstatera att i perioder av ekonomisk ex-

pansion uppluckrades genussegregeringen, och kvinnor fick ibland *temporärt* tillgång till självständiga och relativt välbetalda arbeten. Men under sådana perioder har det inte funnits någon *medvetenhet* om att detta arbete var något för kvinnor att försöka behålla.

Det görs många spekulationer omkring framtidens industriarbeten, i vilka man med optimism hänvisar till både plattare organisationsstrukturer, självstyrande grupper, nätverk och ökande utbildnings- och kompetenskrav. Som historiker vill jag inte gärna sia om framtiden men vill påpeka att i ett hundraårsperspektiv och på verkstads-golvet i den fabrik jag undersökt har tendensen snarare varit en utarmning och de-

gradering av arbetsinnehållet, med bara några få undantag. Vad förhållandet mellan kvinnor och män beträffar, ger en studie över den längre tidsperioden inte alls något underlag för optimism. De mest monotona och slitsamma arbetsuppgifterna utförs av kvinnor idag.

Rapporten

Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880–1980 (279 sidor) utgör fjärde delen i serien "Det svenska arbetets historia" och har givits ut på Arkiv förlag, Box 1559, 221 01 Lund (ISBN 91-7924-0402). Den kan beställas genom bokhandeln. Cirkapris: 135 kr.

Arbetsmiljöfonden

Box 1122, 111 81 Stockholm
Tel 08-796 47 00 (vx)